

УДК 341.362.1(410.1)

**КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ
ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ КАПЕРСТВА
В ТРАКТАТАХ ГУГО ГРОЦІЯ –
МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ**

В. Малишко

*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
проспект Гагаріна, 26, 49005 Дніпропетровськ, Україна*

У статті зазначаються поняття, причини виникнення та способи застосування піратства. Досліджуючи трактати видатного Нідерландського вченого Гуго Гроція періду англо-голландського суперництва за панування на океанських просторах, автор висвітлює специфічні риси каперства та визначає його місце у вирішенні проблем війни і миру, реалізації принципу свободи судноплавства.

Ключові слова: патент на піратство, корсар, приватир, міжнародне морське право.

Як відомо, в історії людства перехід феодального соціального типу держави до державності капіталістичного зразка був визначений дією низки економічних, політичних і соціальних факторів, серед яких помітне місце посів процес первісного нагромадження капіталу. Коли його джерела у панівних європейських державах були вичерпані, прийшов час для пошуку скарбів у колоніях. Першими проклали морські шляхи до Америки й Азії Іспанія та Португалія, утім вони не спромоглися забезпечити тривалий контроль за колоніальними володіннями і швидко його втратили. Водночас після розгрому у 1588 р. іспанської «Непереможної армади», зміцнилася Англія. Згодом наріжним принципом її політики стає агресія проти всього світу. Упродовж XVII ст. вона вела невтомну боротьбу за світове колоніальне панування проти першої так званої зразкової капіталістичної держави – Нідерландів. Ця держава, яка засновувала свій економічний розвиток на зміцненні морської торгівлі, була переможена Англією у чотирьох війнах. У підсумку країна «туманного Альбіону» перетворилася в державу могутнього мануфактурного капіталізму.

Однією з царин англо-голландського суперництва стала боротьба за панування на океанських комунікаціях. І тут згодом встановлено британську морську гегемонію, яку забезпечили відвертий бандитизм та піратство у світовому океані британських мореплавців, що знаходились під патронатом англійської корони, що традиційно слугувала для них «дахом» [1].

Специфічні риси морського розбою часів переходу розвинених держав від феодалізму до капіталізму визначили територіальний та правовий фактори. Що стосується першого фактора, то залежно від регіону світу морський розбій проявлявся у різних формах. Проте у класифікації цього міжнародного злочину поряд із географічним фактором не менш важливим є правовий. Його зміст може бути розкритий лише на підставі вирішення такої проблеми, як відносини між піратами та владними структурами тих країн, що брали участь у створенні світової колоніальної системи. За морськими законами XVI–XIX ст. піратством визнавали «морський розбій, що здійснюється приватними особами за приватним починанням з корисною метою проти чужої власності» [2].

З прадавніх часів людство асоціювало морські простори з життєво важливими інтересами. Вони визначаються потребами держав у захисті суверенітету,

територіальної цілісності, розвитку судноплавства, розвідкою і видобутком живих і неживих ресурсів, розміщенні в межах морів окремих елементів інфраструктури, збереженні морського середовища та природних ресурсів, проведенні наукових досліджень і використанні Світового океану як арени міжнародної співпраці в економічній та інших галузях, що становлять взаємний інтерес. Проте нині в межах морських просторів відбуваються протиправні дії, які становлять загрозу інтересам держав. Фактично відроджується піратство, яке визнано світовим співтовариством тяжким злочином у нормах універсальних міжнародних договорів та в звичайних нормах міжнародного права. І перший крок до вирішення цієї проблеми мали здійснити науковці, котрі своїми працями створювали теоретичну основу для розвитку міжнародного морського права ще за часів переходу від середньовіччя до нового часу. Саме тоді найпомітніший внесок до вирішення зазначеної проблеми зробив видатний голландський вчений Гуго Гроцій (1583–1645), чії праці й понині є теоретичною основою міжнародного морського права. Це яскраво підкреслює наукову і практичну актуальність звернення до його трактатів, присвячених осмисленню каперства – одного з історико-правових інститутів нового часу.

Піратство супроводжувало процес первісного нагромадження капіталу, наслідком якого стало відсторонення безпосереднього виробника матеріальних благ, середньовічного селянина і ремісника, від засобів виробництва і перетворення їх на капіталістичну приватну власність. Цей процес набув швидкого розвитку в європейських державах на межі пізнього середньовіччя і початку нового часу. Він історично розподілявся більш менш послідовно між Іспанією, Португалією, Нідерландами, Францією і Англією.

Поняття піратства у міжнародній правовій науці завжди було аморфним. Фахівці з міжнародного права стосовно визначення цього поняття єдині лише в одному – це явище ототожнюється у світовій судовій практиці з актами вбивств, розбою, пограбувань та іншими протиправними насильницькими діями. Коріння ж піратства, як засвідчує історико-правова наука, завжди були на березі і визначалися соціально-економічними та політичними процесами, що відбувалися в житті конкретних держав. Саме піратство в сучасних умовах стає помітним серед різних за змістом та наслідками міжнародних злочинів. У «Великому енциклопедичному юридичному словнику», який є авторитетним українським довідковим виданням з різних галузей та інститутів внутрішньодержавного і міжнародного права, цей феномен знайшов певне відображення. Там зазначено: «Піратство (від грецького «піратос» – розбійник) – морський розбій, у міжнародному праві незаконні насильницькі дії (затримка, затоплення або грабїж), здійснювані проти торгових суден у відкритому морі приватними чи державними суднами» [3].

Піратство з'явилося водночас з виникненням морської торгівлі і початком війни на морі. Протягом століть воно здійснювалося на власний розсуд морських розбійників, і лише за часів переходу від феодального суспільства до капіталістичного цей міжнародний злочин почав здійснюватися за ліцензіями. Їх надавали уряди держав, які вели боротьбу за світову колоніальну гегемонію шляхом пришвидшення процесу первісного нагромадження капіталу. Для позначення піратів у різних мовах використовувалися такі слова, як «вітальєри», «лікдейлери», «флібустьєри», «корсари». Зрозуміло, що мета всіх морських розбійників навіть у наш час одна – напад на торгові судна з метою збагачення [4]. Серед різних форм і видів піратських дій особливо помітним з погляду його відповідності зовнішньополітичному курсу колоніальних держав часів мануфактурного капіталізму було каперство. У цьому випадку йдеться про морський розбій за ліцензіями держав, які були у стані війни.

Само слово «капер» німецького походження, однак його сутність найкраще розкрили злочинні дії англійських морських розбійників, яких у Британії іменували «приватирами». Вони були «законними» піратами, уповноваженими своїми урядами у справі захоплення військових і приватних кораблів ворожих держав. Приватири надавали частину прибутку уряду протягом чотирьох століть, аж до 1856 р., коли панівні держави світу скасували дію цього міжнародно-правового інституту. Згодом ці ж розбійники взяли участь у прибутковій торгівлі рабами, яка стала початком розвитку іншого історико-правового інституту – рабства. Каперство не мало особливих перспектив у ту добу, коли світова колоніальна система контролювалася Іспанією і Португалією. Проте бурхливий розвиток капіталістичного укладу в Англії, яка з огляду на своє геополітичне положення мала перетворитися на велику морську державу, сприяв поширенню каперського промислу майже в усьому світі [5].

У сучасній Англії не люблять згадувати, що всі «батьки-засновники» британського військово-морського флоту були звичайними бандитами-піратами, яких особисто очолила королева Єлизавета I. Усі вони мали підписаний нею спеціальний патент на піратство в морських просторах, за що ділилися з королевою здобиччю. Виручені від цього величезні кошти йшли на фінансування боротьби за створення імперії, чия могутність мала ґрунтуватися на морській гегемонії, центральне місце в якій посіли «спеціальні засоби і методи» британської військово-морської розвідки [6]. У підсумку вийшов класичний гібрид геополітичного бандитизму і «спеціальних засобів», за допомогою якого здійснювалося будівництво Британської імперії [7].

Відповідь на британське панування у Світовому океані за часів правління в Англії династій Тюдорів та Стюартів намагалися надати голландські правлячі кола, які теж спиралися на піратство. Вони спробували здійснити це шляхом розвитку міжнародного морського права. Його приписи ще за часів пізнього середньовіччя мали допомогти боротьбі проти піратства. Мета всіх морських розбійників була одна – пограбування чужої власності. Пірати нападали на чуже судно у XVI–XVIII ст. для того, щоб пограбувати його і так збагатитися. При цьому дії розбійників спричиняли шкоду розвитку світової економіки часів занепаду феодалізму і переходу до побудови капіталістичних відносин. Особливу роль у цьому процесі відіграло каперство, сутність якого була одна – спорядження військового судна на гроші приватної особи або групи осіб і отримання від уряду власної держави патенту, який охороняв корсара під час зустрічі з дружніми кораблями. У протилежному випадку патент охороняв піратів від втрати завдяки тому, що, у разі невдалої атаки торгового судна, наявність патенту забезпечувала йому положення військовополоненого.

Однак морські держави досить своєрідно трактували положення міжнародного права задля власної користі. Особливо відверто такі порушення супроводжували британський морський розбій. Ось чому на початку XVII ст. швидко розвивалося морське право у відповідь на виклики часу, пов'язані з дією процесу первісного нагромадження капіталу. Перші замовлення на це сформулював уряд Нідерландів, де завершувався переможний революційний рух проти іспанського панування (1566–1609) і починався перехід до будівництва незалежної держави. Політичне життя молодій буржуазній республіки, оточеної європейськими феодальними монархіями, відбувалося під знаком боротьби між прихильниками двох основних партій – республіканської (буржуазно-патриціанської орієнтації) та оранжистської (прихильників правління Оранського дому, представники якого спадково обіймали посаду штатгальтера, глави держави). У релігійному житті панівні позиції займав

кальвінізм, що відіграв істотну ідеологічну роль в об'єднанні сил і звільненні країни від гніту Іспанії – оплоту католицизму. Після перемоги нідерландської революції офіційна кальвіністська церква, що користувалася впливом не тільки серед знаті, але і в широких мас народу, в тісному союзі з оранжистами виступала проти курсу на свободу думки і духовної творчості. Ось чому боротьба проти релігійної догматики і духовного диктату церкви, розробка нових, раціональних поглядів на світ стояли в центрі уваги політико-правової думки нової держави.

Видатний внесок у розвиток ранньобуржуазної політико-правової ідеології вніс Гроцій [8]. Саме він своєю багатогранною науковою і практичною працею у галузі науки міжнародного права дав відповідь на такі питання міжнародних відносин тодішнього світу, як проблеми війни і миру, що супроводжували розвиток капіталізму мануфактурної доби [9]. Ця доба збіглася з епохою початку руйнування феодалізму і остаточного розпаду політичної та релігійної єдності суспільства країн Західної Європи.

Інтереси буржуазного розвитку суспільства насамкінець і віддзеркалювали твори Гроція, який став одним із творців буржуазної, прогресивної для свого часу науки права. Гроцій належав до університетської інтелігенції: батько його був куратором, а дядько – ректором Лейденського університету. Ця людина у вельми ранньому віці виявила виняткові наукові дарування, а в чотирнадцять років вражала своїми знаннями вчених і правителів. Перебуваючи посланцем Голландії в Парижі, він так здивував своїми знаннями короля Генріха IV, що той вигукнув у присутності придворних: «От диво Голландії!».

Гроцій присвятив себе вивченню праць давніх класиків права і 1598 р. одержав в Орлеанському університеті ступінь доктора права. Займаючись створенням праць з основ римського приватного права, він також виконував обов'язки адвоката в Гаазі. Можливо, на замовлення Голландської Ост-Індської компанії 1603 р. Гроцій мав захищати інтереси цієї корпорації у справі з захоплення її судна португальськими каперами в районі сучасного Сінгапуру. Основні концептуальні питання, на які мав дати відповідь Гроцій, стосувалися того, чи мала право одна приватна особа, що володіла суднами, використовувати їх з метою наживи для захоплення кораблів іншої приватної особи-судновласника, або перешкоджати один одному на морських шляхах внаслідок конкурентної боротьби. Метою замовників відповідного дослідження Гроція було зганьбити португальських та іспанських конкурентів голландських морських купців, щоб допомогти співвітчизникам у справі розвитку первісного нагромадження капіталів [10].

Посилаючись на стародавніх римлян, які вважали, що необхідно вести тільки справедливі війни, Гроцій наголосив, що міжнародне право має забороняти застосування не всякого насильства, а лише такого, яке несумісне з самим суспільством і порушує чуже право. Гроцій указував, що війна може вестися проти тих, кого неможливо примусити до чогось в судовому порядку. Однак щоб війна була справедлива, необхідно не менш ретельне дотримання доброї совісті, ніж це має місце при відплаті справедливості за рішенням суду.

Великий голландець ділив війни на публічні, приватні та змішані. Утім, на його думку, ведення будь-якої війни повинно бути обґрунтованим, справедливим з точки зору права народів. Тільки така війна могла бути виправдана міжнародним правом [11].

Після кількох років праці генеральним прокурором Нідерландів Гроція призначили синдиком (вища посадова особа міського управління і самоврядування) Роттердаму в 1613 р. Того ж року він мав підкріпити теорію права призив, якими

ставала здобич приватирів, що захопили чуже судно. Ці призові права використали англійські приватирі під час нападу на голландські судна, внаслідок чого виник спір між англійським і голландським урядами щодо реалізації принципу свободи судноплавства в світовому океані. Саме тоді британський флот, який фактично складався з каперських кораблів, захопив поблизу Гренландії два голландські судна і оголосив ці плавзасоби та їхні вантажі каперськими призами. Гроцій очолив делегацію, скеровану в Англію, яка висловила протест стосовно англійських дій від імені голландського уряду. Цей протест не призвів до позитивних наслідків для Голландії, що змусило Гроція висловити геніальну на той час думку про необхідність відкриття морів для кораблів всіх морських націй.

Зрештою, у 1604–1605 рр. Гроцій написав трактат «Про право здобичі», частина якого була надрукована в 1609 р. під заголовком «Вільне море, або про право, що належить голландцям, у галузі торгівлі з Індією». Тут він обстоював право вільного плавання кораблів під усіма прапорами у відкритому морі, доводячи неспроможність домагань на виняткове морське панування спочатку Іспанії і Португалії, а згодом і Англії. Трактат «Про право здобичі» містить виклад основ міжнародного права і є первісним нарисом системи міжнародного права [12]. З інших робіт Гуго Гроція, присвячених цій тематиці, необхідно зазначити трактат «Про вільне море» («*De mare liberum*») (1609), в якому автор обґрунтував принцип вільного мореплавання і вільної торгівлі.

Гроцій був не лише науковцем, а й видатним державним діячем. Обійнявши офіційну посаду синдика, він взяв участь у релігійно-політичних спорах між «гомаристами» і «армініанами» (по іменах професорів Лейденського університету – Гомара і Армінія, ватажків ворогуючих партій). Він приєднався до «армініанів». Боротьба велася з великою жорстокістю і завершилася перемогою «гомаристів», з якими з'єднався голландський штатгальтер Моріц Оранський. Гроцій був засуджений на довічне ув'язнення (17 травня 1618 р.) в замку Левенстейн. Там він перебував близько двох років і звільнився за допомогою своєї дружини Марії, уродженої фон Рейхесберген, після чого врятувався втечею до Франції, де король Людовік XIII йому призначив пенсію.

У Франції Гроцій написав свій відомий трактат «Три книги про право війни і миру», який було розпочато у 1623 р. і надруковано в самий розпал Тридцятирічної війни, у березні 1625 р. [13]. Спираючись на досягнення попередників і систематизуючи матеріал з різних аспектів міжнародних відносин, він створив капітальну працю, увага дослідників до якої не слабшає вже майже чотири століття. У цій роботі Гроцій дотримувався природно-правового напрямку, вважаючи його найбільш вдалим для наукового аналізу, який знаходить своє продовження в сучасних юридичних документах міжнародних організацій. Принцип справедливості, покладений в основу політико-правової доктрини голландського вченого, сприяє вирішенню багатьох проблем нашого часу, пом'якшуючи зіткнення різних культур.

Англія, яка жорстко конкурувала з Голландією за лідерство у світовій торгівлі, намагалася оскаржувати ідеї Гроція. Вона проголосила свій суверенітет над водами навколо Британських Островів. На замовлення королівського уряду Карла I Дж. Селден у праці «*Mare clausum*» («Закрите море») (1635 р.) спробував довести, що море на практиці має властивості суходутної території. Так, Селден виправдовував домагання Англії щодо встановлення суверенітету над морськими просторами. Він природно заперечив спроби Іспанії і Португалії відродити своє панування у Світовому океані, зазначивши, що у піренейських держав бракує сили,

здатної підкріпити їхні права на морях. Це підтверджувало невизнання англійцями і голландцями права на гегемонію у морській торгівлі та викликало подальші розвідки Гроція у галузі морського права того часу.

Трактати голландського вченого, які стали настільними книгами юристів-міжнародників і державних мужів, призначалися для справедливого вирішення міжнародних конфліктів перехідного (від феодалізму до капіталізму) періоду, коли люди стикалися з численними невідомими проблемами. Гроцій прагнув створити правові механізми, що уповільнюють наслідки соціальних катаклізмів і жорстоких військових дій.

В юридичній літературі XIX ст. Гроцій здобув славу попередника буржуазного лібералізму монархічної спрямованості. На початку XX ст. інтерес до творчості Гроція спалахнув з новою силою. Перехід воєн на глобальний рівень спричинив необхідність якнайшвидшого пошуку загальної основи для встановлення конструктивної взаємодії не лише у мирний, але і воєнний час. Цікаво, що найглибше погляди голландського вченого проаналізовані в роботах нашого співвітчизника В.Е. Грабаря. Цей видатний вчений-міжнародник свого часу запропонував традиційний поділ юриспруденції на природно-правову і позитивну школи поширити на сферу міжнародного права і вважати Гроція засновником першого напрямку.

У СРСР згадка імені Гроція незмінно супроводжувалася коментарями про «консервативності» і навіть «реакційності» його вчення. Перелом настав після Великої Вітчизняної війни, коли знадобилося юридично несуперечливо і переконливо для світової спільноти обґрунтувати територіальні й інші придбання держав-переможниць. Спеціальне засідання Інституту права АН СРСР, присвячене 300-річчю від дня смерті Гроція, відбулося 20 листопада 1945 р., після чого його твори російською мовою були розповсюджені серед наукового загалу і студентів-правників [14]. На жаль, за часів української незалежності, лише у підручниках з історії політичних і правових вчень у загальному вигляді надається оцінка внеску Гроція в науку міжнародного права. При цьому вітчизняні підручники майже не розкривають внесок Гроція у міжнародне морське право. Залишається сподіватися, що розвиток правової науки в нашій країні сприятиме відновленню інтересу українських правників до засновника цієї науки.

Список використаної літератури

1. *Мартиросян А.* За кулисами Мюнхенского сговора. Кто привел войну в СССР? / А. Мартиросян. – М. : Вече, 2008. – С. 3.
2. Военная энциклопедия / под ред. К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.В. Фон-Шварца и др. : в 18 т. – СПб., 1907–1908. – Т. 18 – С. 141.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 632.
4. *Широкоград А.Б.* Адмиралы и корсары Екатерины Великой. Звездный час русского флота / А.Б. Широкоград. – М. : Вече, 2006. – С. 89.
5. A Brief History of Piracy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до : http://www.royalnaval museum.org/info_sheets_piracy.htm
6. *Pulman M.* The Elizabethian Privy Council in the Fifties-seventies / M. Pulman. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1971. – P. 34–38.
7. *Тойнби А.* Постигание истории / А. Тойнби. – М. : Мысль, 1991. – С. 156–158.
8. История политических и правовых учений / под ред. В.С. Нерсисянца. – М. : Инфра-М-Норма, 1997. – С. 234–237.

9. *Саккетти А.Л.* Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира» / А.Л. Саккетти, А.А. Желудков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до : <http://www.grachev62.narod.ru/huig-dgroot/introd.html>
10. *Hugo Grotius*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до : <http://www.plato.stanford.edu/entries/grotius>
11. Prize (law). [Электронный ресурс]. – Режим доступа до : http://www.en.wikipedia.org/wiki/Prize_%28law%29
12. *Саунина Е.В.* Политико-правовые учения о войне в эпоху средневековья и нового времени и роль Гуго Гроция в становлении доктрины справедливой войны: дисс... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Е.В. Саунина. – Нижний Новгород : НГГУ, 2000. – С. 5–6.
13. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права (перевод с латинского А. Л. Саккетти) / Г. Гроций. – М. : Госполитиздат, 1957. – 868 с.
14. *Волков С.Ю.* Концептуальное осмысление международных отношений в Западной Европе на рубеже XVI–XVII вв. в трактате Гуго Гроция «О праве войны и мира» : дисс... канд. истор. наук: спец. ВАК: 07.00.15 / С.Ю. Волков. – Нижний Новгород : НГГУ, 2005. – С. 4–6.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПРАВОВОГО ИНСТИТУТА КАПЕРСТВА В ТРАКТАТАХ ГУГО ГРОЦИЯ – МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНТЕКСТ

В. Малишко

*Днепропетровский государственный университет внутренних дел
проспект Гагарина, 26, 49005 Днепропетровск, Украина*

В статье дается понятие, причины возникновения и способы применения пиратства. Исследуя трактаты выдающегося Нидерландского ученого Гуго Гроция периода англо-голландского соперничества за превосходство на океанских просторах, автор раскрывает специфические черты каперства и определяет его место при решении проблем войны и мира, реализации принципа свободы мореплавания.

Ключевые слова: патент на пиратство, корсар, приватир, международное морское право.

CONCEPTUAL UNDERSTANDING OF THE CAPTURISM LEGAL INSTITUTE IN THE TRACTATES OF HUGO GROTIUS – INTERNATIONAL CONTEXT

V. Malishko

*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
Gagarin Avenue 26, 49005 Dnipropetrovsk, Ukraine*

The article presents the notion, arising causes and usage methods of piracy. Researching the tractates of Hugo Grotius, the outstanding Netherlandish scholar of the period of the English-Netherlandish rivalry for superiority over the ocean areas, the author highlights the specific features of the captivism and defines its place in solution of war and peace problems and in principle realization of the freedom of navigation.

Key words: patent for piracy, a corsair, privateer, international naval law.

*Стаття: надійшла до редакції 22.11.2012
прийнята до друку 14.01.2013*